

Марина КАФТАН  
Олександра КОЗОРОГ  
Ірина КОСТЮК  
Володимир СЕЛІВАНЕНКО  
Ігор ЦЕУНОВ

# **УКРАЇНА І СВІТ: вступ до історії та громадянської освіти**

Методичні матеріали для пілотування  
у 5 класах експериментальних закладів  
загальної середньої освіти

Уроки 14–16 (січень)

## II півріччя

### Розділ II. Моя країна — Україна

#### Тема 8. Історична топоніміка України. Поява назви «Україна»

##### Урок 14. Назва «Україна» упродовж століть

*Звідки походило і що означало слово «Україна»*

#### Обґрунтування та особливості заняття

Цей урок розпочинає вивчення другого розділу, який є насамперед українознавчим із певними сюжетами, які вводять українську тематику в контекст передусім європейської історії. Теми 8–12 надають можливість формувати історико-хронологічну та геопросторову компетентність на матеріалі, що виконує функцію пропедевтичних знань щодо історії України та розвиває ерудицію молодших підлітків. Тема 13 програми пропонує поглибити розуміння учнями й ученицями понять демократії та прав людини і дізнатися про відносини людини та держави. Матеріали розділу покликані актуалізувати в учнів наявні знання з історії та географії України, отримані як у початковій школі, так і в першому семестрі. Учителю має постійно стежити за накопиченням п'ятикласниками уявлень і знань, які є основою подальшого вивчення історії. У цьому розділі з'являється більше історичних фактів, ненав'язливе повторення яких від теми до теми сприятиме формуванню стійких уявлень про минуле України та світу.

Урок 14 присвячений розповіді про історичні корені назви «Україна» та знайомить п'ятикласників на відповідному віковому рівні з історичною теорією та різними поглядами науковців на історичну подію / явище / процес. Світоглядно значущим у цьому уроці є сприяння учням у розумінні того, що минуле може мати більше ніж одне пояснення, і що ці пояснення можуть співіснувати.

Очікувані результати навчання досягаються вивченням конкретного історичного матеріалу й адаптованих історичних джерел, звертаючи увагу на формування загальнодидактичних умінь.

Оскільки цей урок є / може бути першим після зимових канікул, важливо розпочати невеликим повторенням основних положень / вправ уроку-узагальнення 13.

Пропонований зміст	Перша письмова згадка слова «Україна». Звідки походило і що означало слово «Україна»
Очікувані результати навчання	<ul style="list-style-type: none"> <li>– наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні — топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо;</li> <li>– визначає на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій;</li> <li>– розрізняє факт і судження;</li> <li>– визначає значущість історичної та сучасної події для людини і суспільства</li> </ul>
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Співвіднесення даних карти з іншими джерелами інформації (розповіддю вчителя, текстом книжки тощо). Визначення віддаленості в часі від сьогодення першої письмової згадки слова «Україна».</p> <p>Зіставлення джерел інформації (перші згадки слова «Україна») щодо достовірності та повноти.</p> <p>Укладання ланцюжка ключових слів для пояснення значення слова «Україна» у різні часи.</p> <p>Позначення на карті теренів, щодо яких вперше використано назву «Україна» у писемних джерелах</p>
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і світ уявлень та ідей

### *Хід уроку*

#### **Крок 1 (3–5 хв). Вступна вправа**

Для швидкого «повернення» учнів та учениць до тематики курсу можна запропонувати бліц-повторення матеріалів першого семестру в такий спосіб (на вибір):

а) попросить пригадати найцікавіші факти, поняття, історії з матеріалів першого розділу. У форматі вступної вправи не варто витратити час на пояснення учнями свого вибору. Завданням є пригадати тематику курсу в першому розділі;

б) поставте серію запитань (можна додати власні):

- Які спільноти утворилися раніше: купців чи козаків?
- 12 тисяч років тому з'явилися перші міста чи села?

- Яка територія на карті займає більшу площу — «мала» чи «велика» батьківщина?
- Яка спільнота виникла пізніше: сусідська (територіальна) чи родова община?
- Який документ стосується історії України: закони царя Хаммурапі чи Руська правда?

М'яко виправляйте можливі помилкові відповіді та заохочуйте правильні, акцентуючи увагу на тому, що це був перший досвід знайомства з курсом «Україна і світ» і ви всі разом згадуєте матеріал першого розділу.

## Вивчення нового матеріалу

### Крок 2 (15 хв)

Повідомте учням тему і завдання уроку. Наголосіть, що протягом уроку працюватимете з історичними джерелами.

Важливо, щоб на уроці використовувалася настінна карта територіально-адміністративного поділу України або історико-географічних регіонів для локалізації географічних назв, які зустрічаються в матеріалах уроку.

За наявності смартдошки чи проектора таку карту можна вивести на екран.

Варіант 1. У сильнішому класі запропонуйте учням індивідуально опрацювати матеріали пункту 1 та підготувати відповіді на запитання і завдання 1–5. Для успішного проходження цього етапу вчителю слід знати темп читання учнями класу та готовність більшої частини учнів самостійно шукати інформацію. Можна для підготовки відповідей об'єднати учнів у групи (наприклад, за рядами парт, або запитання і завдання 1–3 для тих учнів / учениць, що сидять справа в парі за партою, а запитання і завдання 3–5 — для учнів / учениць, що сидять зліва в парі за партою).

Варіант 2. Читання тексту вголос кількома учнями з гарними навичками читання і поступове обговорення запитань і завдань 1–5. Намагайтеся не давати готової відповіді на запитання 3, стимулюйте самостійну відповідь дітей, їхню уважність під час роботи з історичним джерелом 1.

Під час обговорення запитань і завдань 1–5 фіксуйте відповіді на дошці: *1187 рік — 12 століття; сучасна Черкаська область (Переяславське князівство, середнє Подніпров'я); край-своя земля — окраїнні, порубіжні землі.*

Зверніть увагу на різні думки науковців щодо походження назви «Україна». Запитайте, про що свідчать ці теорії. Наголосіть, що нерідко повної відповіді на запитання про минуле не існує, і що вчені-історики у своїх відповідях спираються на історичні джерела, інформація з яких може бути неповною.

Під час роботи з картою 1 варто ту саму територію показати на сучасній адміністративній / фізичній карті України.

Завдання 6 можна дати тим учням, які раніше за інших впоралися з завданнями, або як домашнє завдання.

**Крок 3 (15 хв)**

Опрацюйте з учнями матеріал пункту 2 (до карти Боплана та запитання 9). Якщо перший пункт уроку учні читали індивідуально, то пункт 2 опрацюйте фронтально, і навпаки.

На дошці чи в учнівських зошитах мають з'явитися назви: *Україна, Військо Запорозьке (козацька держава), Українська Народна Республіка, Українська Держава, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Україна.*

На цьому етапі можна не зупинятися на тлумаченнях усіх назв. Зверніть увагу на те, що назва «Україна» з'являється з 12 та 16 століття і завершує його в сучасності. Можна поставити запитання учням про те, чи це випадковість і про що свідчить той факт, що назва сучасної незалежної держави простежується упродовж кількох століть.

Запропонуйте учням і ученицям розглянути карту Г. Боплана. Для розуміння учнями території, зображеної на карті зі зміщенням осі «північ – південь», варто поруч мати карту України у звичному розташуванні. П'ятикласникам може бути складно самостійно розібратися із зображенням та запитанням 10.

Зверніть увагу на детальність карти, за можливості можете повернути зображення на екрані на 180° і показати Дніпро, Дністер, Кримський півострів, вихід до Чорного та Азовського морів. Стимулюйте учнів бачити різницю між сучасною картою та картою 17 ст. Наголосіть, що, як і з теорію походження назви «Україна», дані накопичувалися поступово, з розвитком знань та інструментів спостережень.

Завдання 11, яке є непростим, можна залишити на домашнє завдання або виконати в класі за наявності додаткового навчального часу. Також за потреби до нього можна повернутися в уроці 16.

**Крок 4 (5 хв)**

Опрацюйте завдання 12. Можна цю роботу виконувати в парах, щоб кожна з них дала свою відповідь на запитання. Вибірково запитайте кількох учнів про їхні результати. Зверніть увагу, завдяки чому учні визначили, що в текстах 2, 3 міститься неправдива інформація.

**Крок 5 (5 хв). Закріплення вивченого та підбиття підсумків уроку**

Рекомендується провести повторення за записами на дошці:

<i>1187 рік — 12 століття; Середнє Подніпров'я; край-своя земля — окраїнні, порубіжні землі.</i>
--

Запитайте, із чим саме пов'язані ці дати та назви. Запропонуйте продовжити логічний ланцюжок понять для пояснення походження назви «Україна».

Запропонуйте продовжити речення: «Назва “Україна” є історично давньою, тому що...».

За наявності навчального часу запропонуйте виконати завдання 4 щодо трьох запитань різного типу до матеріалів уроку.

## Урок 15. Що таке історична топоніміка

*Як з'являються і змінюються географічні назви?  
Що можна дізнатися про історію місця з його назви?*

### Обґрунтування та особливості заняття

Цей урок є надзвичайно важливим для формування історичної компетентності через оволодіння п'ятикласниками первинними знаннями з історичної топоніміки. Завданням учителя є показати вплив історичних чинників на появу географічних назв і стимулювати допитливість учнів / учениць щодо назв, які їх оточують. Урок містить достатньо матеріалу для розуміння учнями / ученицями загальноєвропейського і світового контексту української історії, привчає бачити зв'язки між «близьким» світом, що оточує підлітків, і минулим у різних його проявах.

Матеріали уроку надають можливість розвивати інформаційну, геопросторову компетентність, критичне мислення та здатність використовувати знання з інших галузей (зокрема мовно-літературної) для розуміння історичного матеріалу, а також сприяє загальній ерудиції молодших підлітків. Загальнодидактичні навички виокремлювати основне та другорядне в тексті, дізнаватися значення незнайомих слів, ставити запитання до тексту чи укладати план також формуються матеріалами уроку.

Пропонований зміст	Первинні знання з історичної топоніміки
Очікувані результати навчання	<ul style="list-style-type: none"> <li>– наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні — топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо;</li> <li>– визначає на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій;</li> <li>– визначає значущість історичної та сучасної події для людини і суспільства</li> </ul>
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Мандрівка картою України, Європи, світу для збирання інформації щодо історичної топоніміки. Підготовка в групах (парах) і презентація повідомлення за результатами дослідження топоніміки (походження назв, їхні зміни в історичному часі тощо).</p> <p>Робота зі словником іншомовних слів і довідково-енциклопедичними джерелами</p>

<b>Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми</b>	<b>Людина і світ уявлень та ідей. Людина і суспільство</b>
--	--

### *Хід уроку*

#### **Крок 1 (2–3 хв). Вступна вправа**

Запитайте учнів / учениць, чи знають вони, чому їхня вулиця, місто / селище / село або місцевість загалом мають саме таку назву.

Подякуйте за будь-які відповіді й оголошіть тему уроку. Зверніть увагу на очікувані результати навчання на початку уроку 15.

#### **Вивчення нового матеріалу**

##### **Крок 2 (8–10 хв)**

Нехай діти усно виконають завдання 2. Вислухайте відповіді учнів і повідомте, що дізнатися відповіді учні / учениці зможуть, вивчаючи матеріали уроку. Запропонуйте ознайомитися з текстом пункту 1 «Як виникають географічні назви». Попросіть дати відповіді на запитання 1 і виконати завдання 2, доповнюючи раніше висловлюване учнями на початку уроку.

Зверніть увагу на визначення поняття топоніміки, особливо наголошуючи на походженні (етимології) слова.

##### **Крок 3 (10–12 хв)**

Виведіть на екран або запропонуйте роздивитися таблицю до завдання 4. Запропонуйте (розкажіть) матеріал пункту 2. Обговоріть запитання 5: звертайте увагу на те, що в назвах зустрічаються схожі за значенням слова в різних мовах, і що незрозумілі на перший погляд назви обов'язково мають «історичне» коріння. Обговоріть завдання до карти 6.

Попросіть учнів / учениць записати кілька ключових слів / словосполучень щодо змісту пунктів 1–2. Як варіант, можна запропонувати придумати іншу, варіативну назву для двох пунктів уроку.

##### **Крок 4 (12–15 хв)**

Запропонуйте учням самостійно опрацювати пункт 3. Попросіть поставити три прості й три складні запитання до тексту пункту 3. Порівняйте варіанти запитань, запропонованих учнями. Слідкуйте, щоб запитання дозволяли повторити зміст третього пункту.

#### **Крок 5 (3–5 хв). Завершення уроку**

Варіант 1. Скласти сенкан до слова «топоніміка».

Варіант 2. Запропонуйте завершити речення:

- Географічні назви є частиною історії, тому що...
- Для розуміння значення історико-географічних назв потрібно...

**Варіант 3.** Запропонуйте виконати завдання 3:

Закінчи речення:

- Для мене сьогодні найнесподіванішим стало...
- Для мене сьогодні найцікавішим було...

### **Домашнє завдання**

Завдання 5, якщо воно не виконувалося на уроці, та завдання 4, яке можна зробити мініпроєктом для тем 8, 9.

Як випереджувальне домашнє завдання можна запропонувати опрацювати пункт 1 із питанням 1 і завданням 2 матеріалу до уроку 16.



## Урок 16. Історико-географічні назви як свідчення минулого

*Про що розповідають історико-географічні назви твого рідного краю та міста / села?*

### Обґрунтування та особливості заняття

Цей урок є логічним продовженням вивчення теми про історичну топоніміку і вбудований у логіку «від загального до конкретного». Починаючи від знань про походження назви «Україна» та її зміни в часі через розуміння поняття «історична топоніміка» учні виявляють зв'язки минулого та сучасності через історико-географічні назви, що їх оточують.

Урок також поглиблює уявлення п'ятикласників про багатокультурність як явище, оскільки в уроці пропонується інформація про взаємовпливи різних народів та історичних традицій на виникнення історико-географічних назв. Матеріали уроку допомагають розвивати в учнів критичне та системне мислення через виявлення тяглості та змінюваності в минулому і в сучасності на прикладі збереження історико-географічних назв та їх змінності під впливом певних суспільно-історичних змін.

Учителю перед початком уроку варто ретельно підготувати інформацію щодо прикладів тяглості й змін в історичній топоніміці того населеного пункту чи регіону, який близький конкретній групі дітей, оскільки усвідомлення такого явища лише на прикладі з однієї з центральних вулиць Києва може бути недостатньо.

Матеріали уроку містять достатньо візуальної інформації, навички аналізу якої мають удосконалюватися від уроку до уроку.

Варто усвідомлювати місце уроку в переліку тем програми, адже наступні теми будуть пов'язані з історичними картами як явищем і джерелом знань про суспільство.

Важливим компонентом уроку є не лише його історична, а й громадянсько-ознавча складова, оскільки діти постають перед ситуацією вибору та усвідомлення його наслідків щодо місцевої громади у вправі «Симуляція засідання історико-краєзнавчої комісії». Ця вправа може бути у скороченому варіанті проведена під час уроку, може бути частиною позаурочної проєктної діяльності разом з учнями паралельного класу чи історичного гуртка, якщо такий функціонує у школі.

Змістова лінія «Людина і світ уявлень та ідей» реалізується матеріалами теми 8 повною мірою як приклад впливу картини світу певних суспільств на «називання» навколишнього простору.

Пропонований зміст	Історико-географічні назви рідного краю. Історія назви рідного міста / села
Очікувані результати навчання	– наводить приклади історичних пам'яток та інших проявів присутності минулого в сьогоденні —

	<p>топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо;</p> <p>– наводить приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі та просторі, взаємодії людини та природи</p>
Пропоновані види навчальної діяльності	<p>Самостійний пошук за заданими критеріями походження назв історико-географічних об'єктів рідного краю.</p> <p>Підготовка власного висловлення «Яку назву я запропонував би / запропонувала б для нової вулиці та чому».</p> <p>Симуляція засідання історико-краєзнавчої комісії щодо надання назви новим вулицям, громадським місцям чи населеним пунктам.</p> <p>Відвідування краєзнавчого музею / архіву / органів місцевого врядування для укладання уявного туристичного буклета / рекламного оголошення екскурсії рідним краєм</p>
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	<p>Людина і світ уявлень та ідей.</p> <p>Людина і суспільство</p>

### *Хід уроку*

#### **Крок 1. Актуалізація знань**

Як випереджувальне домашнє завдання можна запропонувати опрацювати пункт 1 із завданнями 1–2 перед уроком. У цьому разі залишиться більше часу на практичну роботу на уроці з текстом і зображеннями частин 2, 3. Якщо учні / учениці ознайомилися з матеріалом наперед, проведіть протягом 2–3 хвилин обговорення завдань результатів 1–2. Використовуйте карту рідного краю / регіону.

Якщо цього не вдається організувати, то за наявності додаткового навчального часу запропонуйте протягом 8–10 хвилин ознайомитися з матеріалами пункту 1 в класі. Це варто зробити через індивідуальне читання та фронтальне обговорення завдань 1–2. Особливу увагу звертайте на те, чи всі поняття в тексті є зрозумілими. Стимулюйте учнів запитувати значення незрозумілих для них слів, акцентуйте увагу на тому, що без розуміння тексту завдання уроку виконати дуже складно. Активно працюйте з картою України та картою рідного краю / регіону, де знаходиться школа.

Також як випереджувальне домашнє завдання можна запропонувати виконати завдання 6 із переліку підсумкових запитань і завдань наприкінці уроку.



Після представлення результатів «засідання» кожної групи-комісії за наявності навчального часу оберіть усім класом найкращу / найвдалішу назву та попросіть учнів пояснити, чому вони обрали саме цей варіант.

#### **Крок 4 (4–5 хв). Підсумки**

Проведіть фронтальне обговорення за завданнями 1–3:

- Що нового ти дізнався / дізналася про назви твого рідного краю?
- Чому важливо знати про історико-географічні назви рідного краю?
- Про що свідчить зміна назв вулиць? Чи потрібно змінювати назви міст і вулиць? Чому?

На домашнє завдання запропонуйте запитання 8 до комплекту фотографій з найголовнішими вулицями / площами міст України. Запропонуйте зробити малюнок, постер, фотографію подібного місця у місті / міському районі / селищі / селі, в яких мешкають учні класу.

Як мініпроект на продовження мініпроекту до теми 8–9 запропонуйте відвідини місцевого краєзнавчого музею / бібліотеки та створення туристичного буклета рідного краю.